

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЇ ВІДНОВЛЕННЯ «PAX ROMANA» ЗА ПРАВЛІННЯ СВЯТОГО ПРАВОВІРНОГО ЮСТИНІАНА І ВЕЛИКОГО (527–565)

протоієрей
Костянтин
ЛОЗІНСЬКИЙ

У статті йде мова про війни святого імператора Юстиніана I Великого з вандалами, ост- і вестготами за відновлення територіальної цілісності «римського світу» і про те, яке значення мала перемога Візантії над «варварами» для становища Православної Церкви в імперії.

Ключові слова: вандали, готи, Італія, Африка, Православна Церква, новели, майно, стратегія, повстання, битва.

archpriest Konstantin LOZINSKY
IMPLEMENTATION OF THE
RESTORATION OF THE CONCEPT
«PAX ROMANA» DURING THE
RULE OF THE HOLY ORTHODOX
JUSTINIAN I THE GREAT
(527 – 565)

The article describes the st. emperor Justinian I the Great's war with the vandals, east and west Goths to restore the territorial integrity "of the Roman world" and the significance of the victory of Byzantium over the "barbarians" for the position of the Orthodox Church in the empire.

Key words: vandals, goths, Italy, Africa, Orthodox Church, novels, property, strategy, uprising, battle.

Традиційним поглядом на життя Візантійської імперії за правління святого Юстиніана є, з одного боку, захоплення його сміливими ініціативами, а з другого – одночасне звинувачення уряду імперії у відсутності планомірної політичної стратегії. Останнє, мовляв, і призвело до тих проблем, які спіткали імперію в «післяюстиніановий» період її існування. Таке ставлення традиційної візантологічної школи (представниками якої є передусім такі корифеї візантології: Ф. І. Успенський, О. О. Василь'єв, Ш. Діль, З. В. Удальцова, С. Д. Сказкін¹ та ін.) до політичних ініціатив імператора залежало від «кабінетного» способу отримання та аналізу інформації. Не заперечуючи в цілому здобутків вищезазначених науковців, слід зауважити, що такі речі, як стратегія війн чи планування якихось політичних заходів, є

¹ Див. Наступні праці: Успенский Ф. И. История Византийской империи: в 3-х т. – М – Л., 1913 – 1948. – Т. 1.; Васильев. А. А. История Византийской империи. Время до крестовых походов до 1081 г. – СПб., 1998. – Т. 1.; Диль Ш. Юстиниан и Византийская цивилизация в VI веке. – СПб., 1908.; Удальцова З. В. Социально-экономические преобразования в Италии в период правления Тотилы // ВВ. Т. 13. – М., 1958.; Удальцова З. В. Политика византийского правительства в Северной Африке при Юстиниане // ВВ. Т. 6. – М., 1953.; История Византии: в 3 т. / Отв. ред. акад. С. Д. Сказкин. – М., 1967. – Т. 1.

цілком реальними речами, які можна оцінити адекватно, взявши до уваги лише повну картину існування такого складного механізму, як суспільно-політичні інститути держави чи суспільства.

Саме тому ряд новітніх дослідників історії Візантії – такі, як Е. Лютвак та О. М. Величко² (які, до речі, належать до діяльних політиків, а не лише до числа «кабінетних» науковців), дає цілком протилежну оцінку стратегії Візантійської імперії за часу правління святого імператора.

Звідси на сьогодні **актуальним** питанням є доповнення та уточнення одного із фрагментів візантійської історії, зовнішньої політики Візантії в VI ст., який, без сумнівів, є одним з основоположних елементів аналізу політичної діяльності святого Юстиніана I Великого. **Мета** статті – вказати на деякі неточності в оцінці правління імператора Юстиніана. **Завданням** публікації є огляд війн, які розпочав уряд Візантійської імперії за правління святого Юстиніана I Великого, їхній кінцевий результат та здобутки.

Війна з вандальським королівством в Африці

На початок VI ст. Візантійська імперія вийшла доволі міцною державою. Переборовши внутрішні негаразди, викликані в попередні століття «Енотіконом» імператора Зинона, протистоянням національностей (в основному германців за імператора Аркадія та ісаврів за імператора Зинона), імперія мала досить потужну економічну та військову бази для того, щоб розпочати війну за «римську спадщину». Військо імперії в епоху Юстиніана пережило тактичну революцію, повністю опанувавши складне мистецтво кінних варварів – стрільбу з потужного складного лука зі зворотним вигином з коня, зберігши при цьому навички ближнього бою мечем і списом.

Хоча в майстерності стрільби з лука візантійці не могли повністю зрівнятися з тим, що могли проробляти з луками їхні гунські найманці, все ж перевершити візантійських воїнів у цьому було складно. Тому степові воїни втратили частину своєї переваги на оперативному рівні, оскільки кіннота стала найважливішою силою імперської армії, перейнявши гнучку й рухому тактику; і те, чого кожному вершнику, взятому окремо, могло бракувати у віртуозній верховій їзді, відшкодовувалося за рахунок кращої дисципліни і згуртованості бойових підрозділів. Звичайно, це означало також те, що тепер військо імперії володіло тактичною й оперативною перевагою над вандалами й аланами в Африці та

² Див наступні праці: Лютвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. – М., 2010.; Величко А. М. История Византийских императоров: в 4 т. – М., 2010. – Т. 2.

остготами в Італії. Алани були переважно вершниками, вандали і готи – грізними супротивниками у ближньому бою, цілком здатними споряджати великі експедиції, до того ж, володіючи певним досвідом у веденні облоги, але всім їм тепер бракувало сили навчених візантійських лучників та їхньої мобільності на полі бою. Прокопій Кесарійський, який був очевидцем цих подій, повідомляє про те, як Велізарій, уславлений воєначальник Юстиніана, пояснював відмінність між імперським і ворожим військами: «...майже всі римляни та їхні союзники гуни є хорошими стрільцями з лука верхи, а в готів з цією справою ніхто не обізнаний, їхні вершники звикли користуватися тільки дротиками й мечами, а їхні стрільці б'ються пішими і вступають в бій, прикриті шеренгами важко озброєних воїнів. Тому їхні вершники, якщо мова йде не про рукопашний бій, не мають чим захищатися проти ворогів, які користуються луками, будучи легко проткнуті (стрілами), гинуть, а піхотинці ніколи не можуть здійснити напад на вершників. Унаслідок цього, стверджував Велізарій, варвари в цих зіткненнях програють римлянам» [12, с. 49].

Це була всього лише тактика, не стратегія, але можна сумніватися в тому, щоб Юстиніан, не володіючи такою перевагою, взявся за виконання свого плану відвоювання спочатку Північної Африки (533–534), а потім Італії (починаючи з 536 р.). Хоча існує й інша думка, висловлена коментатором візантійського військового трактату «Про стратегію», який датується VI ст. В. В. Кучма стверджує, що військова організація Візантії у VI ст., відображена автором твору, базувалася на застарілих, віджилих свій час, матеріально-технічних й організаційних засадах. «Як відомо, запоруку успіху своєї реставраційної політики уряд Юстиніана вбачав у відродженні військової могутності імперії. Відповідно до панівної на той час ідеології, це відродження могло бути досягнуте лише шляхом вивчення та використання військового досвіду “древніх”». Далі слідує «традиційне» пояснення поразки зовнішньої політики уряду Юстиніана через надмірне перенавантаження сил держави [10, с. 9]. Трохи далі ми побачимо, наскільки виправданою була така оцінка подій, а поки що скажемо, що серед тих істориків, які вивчали військове мистецтво не в кабінеті, а на практиці, цей трактат, як і в цілому сама стратегія імперії часів святого Юстиніана, отримали вельми схвальні відгуки [8, с. 366–376].

Скориставшись як приводом з того, що владу в Карфагені ще в 531 р. захопив, поваливши й убивши дружнього ромеям Хільдеріка, узурпатор Гелімир, аріанин, який розпочав гоніння

на православних, імператор почав готуватися до війни з королівством вандалів. «Про одне ми благаємо святу і славну Діву Марію, – заявив Юстиніан, – щоб за її молитвами Господь удостоїв мене, свого останнього раба, возз'єднати з Римською імперією все, що від неї було відірване, і довести до кінця найвищий обов'язок наш» [13, с. 428]. У країнах Африки місцеве населення, як і раніше, зберігало живий і теплий спогад про Римську імперію і нетерпляче звертало погляди у бік Константинополя, де знаходився їхній верховний глава – римський імператор. Він був для них останньою надією і останньою розрадою. Хоча ярмо варварів і могло бути легким (а це траплялося нечасто), все ж воно руйнувало римську ідею єдності, і тому відсутність симпатій римлян до своїх варварських завоювників мала стійкі причини. У тих випадках, коли їхня політична влада супроводжувалася ще й релігійними гоніннями на православних, відрізка до вандалів тим більше зростала. У такі хвилини, по суті, усе населення очікувало і домагалася прибуття імперських військ свого царя-визволителя. Завоювання в 30-х роках V ст. Північної Африки вандалами й аланами неминуче мало призвести до конфлікту з Візантією, зважаючи на захоплення ними земельної власності казни, Церкви і великих римських землевласників. Це підтверджується і словами Прокопія: «В інших лівійців, він (Гізеріх) відібрав їхні маєтки, що були дуже великими і багатими, і розподілив їх між плем'ям вандалів, і тому ці землі з того часу і досі називаються наділами вандалів» [11, с. 190].

Велику частину кращих земель захопили вандальські королі та вандальсько-аланська знать, яка їх оточувала. Решта конфіскованих земель була роздана рядовим вандальським воїнам, яких, за даними Прокопія, налічувалося до 50 тисяч. Усі ці землі були звільнені від податків, тому тягар оподаткування ліг на плечі місцевого населення, якому дісталася частина найменш родючих земель. За словами Прокопія, «ту ж землю, яка здалася йому (Гізеріху) недоброю, він залишив колишнім її власникам, признавши вносити з неї на користь держави такі великі податки, що отримати щось зі своєї власної землі було неможливо» [11, с. 190].

Протягом майже столітнього періоду панування вандалів у Північній Африці всередині самого вандальського суспільства відбулися великі зміни, про що розповідає Прокопій, говорячи про сам спосіб життя вандалів. За словами Прокопія, з того часу, як вандали оволоділи Північною Африкою, «всі вони кожен день користувалися ваннами і найвишуканішим столом, всім, що тільки найкращого і смачного виробляє земля і море. Здебіль-

шого вони носили золоті прикраси, одягаючись у мідійський одяг, що його тепер називають шовковим, проводячи час у театрах та на іподромах і серед інших утіх, а найбільше займаючись полюванням. Вони захоплювалися гарним співом і грою мимів, у них були поширені всі насолоди, які тішать слух і зір, – усе, що вважається в людей найцікавішим з музики та видовищ, було у них у вжитку. Більшість з них жили в парках, що буяли водою і багатою рослинністю, часто влаштовували бенкети і з великою пристрасстю віддавалися всім радощам Венери» [11, с. 253].

У зв'язку з розвитком соціального розшарування всередині вандальського суспільства, у міру зростання могутності і впливу знаті, всередині правлячої верхівки вандалів з'являється «проримська» партія, під впливом якої змінюється політика вандальських королів як щодо Східної Римської імперії, так і щодо Кафоличної Церкви і нащадків місцевої аристократії. Ця еволюція знайшла своє яскраве вираження у зміні релігійної політики вандальських королів. Коли за Гізеріха (428–477) і особливо за Гунеріха (477–484) та Гундамунда (484–496) проводилася політика жорстоких гонінь проти православного духовенства і всіх, хто не бажав перейти в аріанство, то вже за Трасамунда (496–523) починається деяке пом'якшення цієї політики. За словами Прокопія, Трасамунд «змушував (правовірних) християн міняти своє сповідання, не гризучи їхні тіла, як попередні правителі, а пропонуючи їм за це почесні, високі посади і обдаровуючи грошима». Якщо Гізеріх нещадно грабував і спустошував області Східної Римської імперії – Іллірію, Грецію, із прилеглими до неї островами, Пелопоннес, то Трасамунд підтримував дружні стосунки з імператором Анастасієм, а його наступник Гільдеріх (523–530) був уже відкритим прихильником східноримського імператора. «Гільдеріх був найближчим другом і гостем Юстиніана»; «Юстиніан і Гільдеріх дарували один одному великі й цінні подарунки» [11, с. 191, 200]. Це однозначно полегшувало завдання, яке стояло перед Юстиніаном, але ситуація різко змінилася із приходом до влади Гелімира, який у 530 р. скинув Гільдеріха з престолу. Основним своїм завданням Юстиніан проголосив встановлення такого ладу у щойно відвойованій провінції, за якого «її жителі усвідомлювали б, від якого жорстокого рабства і ярма варварів вони були звільнені, і з якою свободою вони отримали можливість жити в наше щасливе правління» [7, I, 27, praefatio]. Перед Юстиніаном одразу постала проблема: неможливість переправити дійсно велику армію морем, оскільки ще була живою згадка про поразку експедиції імператора Лева та його полководця Васи-

ліска. Проте, подолавши сумніви своїх придворних, імператор віддав наказ спорядити найбільшу з можливих експедицій [11, с. 202]. Велізарій відправився з Константинополя влітку 533 р. на чолі приблизно 10 000 піхоти і 5000 кінноти, яких перевозили на 500 транспортних суднах, укомплектованих 30 000 екіпажу і в супроводі 92 військових галер [11, с. 206–207]. Звичайно, це була вражаюча армада, але 15 000 воїнів було явно мало для того, щоб здолати вандалів й аланів, не кажучи про остготів, чию живу військову силу підтримували ресурси всієї Італії. Однак не слід забувати про те, що на додачу до власного війська імперія мала значні союзницькі сили: арабські клани і племена були істотним стратегічним ресурсом імперії на Сході, за що отримували регулярну допомогу продовольством, готівкою, амуніцією та озброєнням, з наданням шейхам імперських титулів і звань [16, с. 273]. Крім цього, війська Юстиніана, як ми вже сказали, володіли тактичними та оперативними перевагами маневру в поєднанні з силами кінних лучників: «завдяки кінним стрільцям полчища ворога не могли заподіяти шкоду ромеям, хоча їх і було мало» [12, с. 159]. Звичайно, для цього була потрібна також успішна стратегія на рівні театру військових дій і майстерне командування в цілому. Юстиніан славився тим, що у нього служили талановиті воєначальники, особливо євнух Нерсес, який був, можливо, найкращим тактиком, а також найвідоміший і дійсно невичерпний на вигадки Велізарій, автор безлічі стратегем і хитрощів, – навіть неписьменні римляни довгий час пам'ятали його імпровізовані плаваючі млини, приведені в дію течією Тибру, які мололи зерно під час облоги Риму готами в 537–538 рр. [12, с. 137]

Також чимало похвального в цьому дусі можна сказати і про війни Велізарія з Персією. Саме в битві біля стратегічно важливої фортеці Дара в 527 р. молодий полководець розпочав свій триумфальний шлях на сторінках літописів. Успішна стратегія, яка полягала у правильному прочитанні картини бою, своєчасне використання резервів і засідок у поєднанні з тверезим розумом допомогли тоді ромеям здобути перемогу над переважаючими силами супротивника, «чого вже давно не було» [11, с. 46]. Воюючи супроти Персії, цей полководець свідомо вдавався до всіляких військових хитрощів: «Він свідомо не дозволяв війську робити довгі переходи, оскільки не хотів вступати з ворогами у відкритий бій», часто виступав із промовами перед воєначальниками та солдатами, підносячи їхній бойовий дух, проводив ретельну розвідку, не цурався різноманітних хитрощів, щоб змусити супротивника відступити без бою [11, с. 56, 134, 135, 149].

Успішні стратегеми – класичний приклад «множення сил», і саме завдяки Велізарію вони вперше стали відмінною рисою Візантії і залишалися такими ще протягом довгих століть поряд з його систематичним униканням війни «на винищення» і максимальним використанням маневру. Взагалі тактична та оперативна перевага імперської армії була достатньою умовою для двох кампаній у Північній Африці і в Італії, а також необхідною умовою було досягнення шляхом переговорів миру з Персією, як сам Юстиніан пояснив, вказавши на це мимохідь у тексті нового закону про адміністрацію Каппадокії: «...і все ж за таких величезних витрат у великих війнах ... Бог дарував нам не тільки укласти мир з персами, а й підкорити вандалів, аланів і маврусіїв (маврів), а крім того, оволодіти всією Африкою і Сицилією, живлячи гарні надії на те, що Бог дозволить нам повернути і все інше, що стародавні римляни, які володіли (землями) аж до країв обох Океанів, згодом втратили через недбальство. Ці землі ми, сподіваючись на Божественну допомогу, поспішаємо привести у кращий стан» [8, 11. (Про проконсула Каппадокії)].

22 червня 533 р. ескадра відпливла з Константинополя. Разом з Велізарієм у далекий похід відбув і його радник історик Прокопій, який пізніше з подробицями описав у своїй праці всі події, пов'язані із завоюванням Африки [11, с. 208]. На шістнадцятий день шляху з Константинополя до Африки візантійський флот пристав до пустельного берега Сицилії. Велізарій послав Прокопія в Сіракузи для з'ясування обстановки на острові і ставлення остготів, господарів Сицилії, до походу візантійців. Прокопій доповів Велізарію, що шлях на Карфаген вільний, бо вандали зовсім не очікують прибуття візантійської армії. Незадовго до появи Велізарія вандалський король Гелімир відіслав свій кращий флот (120 добірних швидкохідних кораблів) до Сардинії для відвоювання її у Годи, якому вандалський король «доручив острів Сардинію для того, щоб він охороняв її, і збирав щорічну данину. Але він не зумів пережити наданого долею щастя, душа його не витримала, і він спробував захопити владу, не тільки не вважаючи за потрібне відправляти щорічну данину, але весь цей острів він відібрав у вандалів і заволодів ним» [11, с. 205]. Сам Гелімир, залишивши Карфаген, жив у цей час у Бізацені, далеко від узбережжя. Остготи не збиралися допомагати вандалам. Їхня королева Амаласунта навіть дозволила візантійцям закупити в Сицилії продовольство для армії. Велізарій негайно наказав напнути вітрила, флот швидко пристав до берегів Північної Африки. На початку вересня 533 р. військо

безперешкодно висадилося на відстані близько 200 кілометрів від Карфагена. Бажаючи залучити на свій бік місцеве населення, Велізарій всіляко підтримував дисципліну серед солдат, караючи їх за мародерство чи будь-які інші провини. Місцеве населення радо зустрічало воїнів Юстиніана, тим більше, що його посланці всюди проголошували, що вони ведуть війну не проти самих вандалів, а проти узурпатора Гелімира [11, с. 219].

Так посланий Велізарієм воїн Воріад разом з невеликим загоном списоносців захопив хитрощами місто Селекту, де їх радісно зустріли прихильники імперії: місцевий єпископ і знатні міщани, після чого візантійські війська продовжили успішно просуватися до Карфагена. Дізнавшись про висадку ворожих військ, Гелімир наказав негайно вбити Гільдеріха і всіх його рідних, сам же із загоном легкої кінноти пішов за Велізарієм, не вступаючи, однак, у бій з його військом. Вандали збирали сили. Вирішальна битва обох армій сталася 13 вересня 533 р. біля містечка Децим, за 13 км від Карфагена. Вандали зазнали поразки. Шлях на Карфаген візантійським військам був відкритий. Мешканці Карфагена розчинили перед ними міську браму і, знявши залізний ланцюг, що перегороджував вхід у затоку Мандракій, дали можливість візантійському флоту безперешкодно увійти в гавань. 15 вересня 533 р. Велізарій урочисто, без бою, вступив до Карфагена. У завойованому місті запанував цілковитий лад, торгівля і ділове життя не припинялися, ятки не зачинялися, солдатів за списками розподіляли на постій в будинках городян, а продовольство вони купували собі на ринку за гроші, видані державною скарбницею. Зайнявши Карфаген, Велізарій підняв з руїн його мури [11, с. 225–230]. Гелімир почав терміново збирати війська, марно намагаючись повернути втрачену столицю, проте всі його спроби знайти союзників проти Велізарія були марними. Вестготський король Тевдіс відмовився укласти військового союз з вандалами. Вожді мавританських племен обрали нейтральну позицію, очікуючи результату війни, щоб перейти на бік переможця. На допомогу Гелімиру прийшло лише небагато маврів і його брат Цазон, який до цього часу вбив Году й оволодів Сардинією. Спроби Гелімира щедрими подарунками та обіцянками переманити на свій бік вождів гунів, які перебували в армії Велізарія, також не увінчалися успіхом. Не збулися надії Гелімира і на повстання карфагенців проти візантійців. Ще одна битва між вандалами і візантійцями відбулася в середині грудня 533 р., біля Трикамару. Кінноті візан-

тійського полководця Іоана вдалося стрімким ударом розбити загін вандалів, яким командував Цазон. Останній загинув на полі бою. Гелімир, дізнавшись про його загибель, покинув військо, щоб поховати тіло брата.

Коли звістка про це поширилася серед вандалів, вони почали тікати. Розгром армії Гелімира був повний: переможцям дістався табір вандалів, де перебували їхні дружини, діти й майно [11, с. 241–245]. Воїни Велізарія за одну ніч стали володарями величезних багатств та рабів. Сім'я та скарби Гелімира також опинилися в руках ромеїв. П'ять днів і п'ять ночей римські війська переслідували Гелімира. Йому вдалося втекти від гонитви і знайти притулок на кордоні Нумідії у дружнього племені маврів. Велізарій звелів блокувати Гелімира на горі Папуа і відрізати його від постачання продовольства, а сам з рештою війська повернувся в Карфаген. Потім він продовжив завойовувати решту володінь вандалів. Талановитий воєначальник Кирило був посланий з військом на острів Сардинію, яку підкорив швидко та безперешкодно, незабаром настільки ж легко захопивши й Корсику. Далі до Візантії перейшли важливі стратегічні пункти: Цезарея в Мавританії і фортеця Септем – недалеко від Гераклових стовпів (Гібралтару), а також Балеарські острови – Майорка та Мінорка. Візантійці зміцнили свою владу в Триполісі та в інших важливих укріплених місцях.

У березні 534 р. Гелімир вирішив здатися на милість переможця. Умови полону були почесними: Гелімир та всі його родичі, наближені отримували гарантії особистої безпеки, їм було обіцяно, що після приїзду до двору Юстиніана він користуватиметься пошаною й отримає безтурботне життя будь-де в імперії. Захопивши з собою Гелімира та військову здобич, Велізарій терміново відплив з Карфагена до Константинополя.

Віктор, єпископ Туненський, повідомляє, що головнокомандувач захопив не тільки вандальського короля, але й ті скарби, які цей народ награбував в Африці за 97 років свого правління [2, col. 954–955]. Уся кампанія зайняла два місяці, будучи блискавичною і бездоганною у своєму виконанні. Військові трофеї, захоплені римлянами у вандалів, «які плюндрували все, що їм підкорялося, глумлячись зі стародавніх римських родів... відшкодували Риму всі заподіяні йому збитки» [5, с. 219].

Велізарій після повернення влаштував тріумф, а Юстиніан став урочисто іменуватися Африканським і Вандальським. Імператор оголосив, що «Бог, через Своє милосердя, віддав нам не тільки Африку і всі її провінції, а й повернув нам імператор-

ські прикраси, які, після взяття Риму (вандалами), були ними вкрадені» [7, 1, 27; 1, 7]. «Серед полонених під час тріумфу йшов і сам Гелімир, одягнений у накинутий на плечі багрянний одяг, були тут і всі його родичі, і ті з вандалів, які були особливо високого зросту і вродливі. Коли Гелімир опинився на іподромі і побачив василевса, який сидів високо на престолі, народ, що сидів пообабіч від нього, він, озирнувшись навколо, усвідомив, у якому жалюгідному становищі опинився, проте не заплакав і не застогнав, але раз-пораз повторював слова юдейського писання: "Марнота марнот і ловлення вітру"» [11, с. 260].

Після завоювання Африки Юстиніан насамперед подбав про відновлення та зміцнення цивільної та військової адміністрації. Законом 534 р. у Північній Африці була організована преторіанська префектура на чолі з префектом преторія Африки, який був наділений широкими повноваженнями. Вся Африка ділилася на 7 провінцій: Зевгітана, Карфаген, Бізацена, Тріполі, Нумідія, Мавританія і Сардинія. На чолі чотирьох з них стояли ректори, іншими трьома керували президи. Особливим розпорядженням встановлювалася платня всім чиновникам як цивільної, так і військової адміністрації, яка виплачувалася за рахунок зібраних із провінцій податків [15, с. 96].

Організація військової адміністрації в Африці встановлювалася тим самим законом 534 р. Завданням військ, розквартированих в Африці, був не тільки захист кордонів провінції від набігів тубільних племен, але і завоювання тих земель, що ще не були відвойовані, повернення під владу імперії всіх провінцій в тих розмірах, що вона мала до вандальського завоювання [15, с. 96].

Також незабаром після завоювання Африки Православна Церква була відновлена в усіх своїх правах і привілеях. Усі землі, які були забрані в неї в часи панування вандалів, підлягали, відповідно до Прагматичної санкції, виданої в 534 р., негайному поверненню. У 535 р. Юстиніан видав спеціальну новелу «Про Африканську Церкву». Згідно з цією новелою за ортодоксальними церквами всього африканського діоцезію на «вічні часи» закріплювалися права власності на повернуті їм землі, за умови сплати належних з цих земель податків. «Майно, відібране в африканських церков аріанами, потрібно повернути без будь-яких перешкод з боку будь-кого, якщо вони заплатять належні законом податки. Також Карфагенська Церква повинна користуватися усіма привілеями, наданими нашим законом й іншим церквам» [8, Nov. 37].

Землі поверталися також і приватним особам. Прагматичною санкцією 534 р. встановлювалося, що всі землі, втрачені

колишніми власниками за часів володарювання вандалів, повинні бути відібрані від незаконних власників і повернені їхнім попереднім власникам. Під останніми малися на увазі як римляни, так і афри, нащадки римських посесорів й африканських землевласників, які значною мірою змішалися з римлянами й романізувалися.

Аналізуючи дані 37-ої новели, можна дійти до висновку, що інтереси Церкви в якійсь мірі були порушені тією боротьбою, яка розгорнулася в африканській провінції у зв'язку з поверненням земель попереднім власникам. Саме утиском інтересів Церкви і були викликані прохання африканського духовенства (на чолі з єпископом Карфагена Репаратом), звернені до імператора про закріплення за африканськими церквами усіх уже отриманих ними земель і про повернення решти церковного майна.

Юстиніан в цьому питанні став на бік Церкви, віддаючи їй явну перевагу перед світськими землевласниками. 37-ою новелою закріплювалися і підтверджувалися права володіння не тільки всіма землями, повернутими Церкві, але церквам африканської дієцезії поверталось все інше майно: будинки, священні предмети, сосуди, начиння, – якщо буде доведено, як йдеться в новелі, що це майно утримується афрами, аріанами, язичниками або іншими особами, а раніше воно належало Церкві.

Імператор наказував чиновникам не зволікати з поверненням церковного майна, найсуворіше припиняючи будь-які зловживання з боку осіб, які незаконно його захопили. Цим розпорядженням фактично підтверджувалося поширення на африканські володіння Церкви закону 535 р. про церковне майно, який був загальним для всієї імперії. Згідно з цим законом, заборонялося відчужувати церковне майно, рухоме і нерухоме, в будь-який спосіб: шляхом продажу, дарування або обміну. Відповідно до цього Карфагенській Церкві надавалися всі права, що ними користувалися церкви метрополії. Особливою постановою підтверджувалося право дарування земель та іншого майна церквам африканської дієцезії, придбане таким шляхом майно закріплювалося за Церквою. Всі права і привілеї дарувалися Африканській Церкві на вічні часи [15, с. 100].

Проте таке рішення імператора викликало незадоволення серед солдатів, які залишилися в Африці як залога і тієї частини вандалів, які вціліли в ході ведення військових дій, зберігаючи нейтралітет. Візантійські солдати претендували на отримання земельних ділянок у завойованій провінції. Вони прагнули міцно влаштуватися тут, багато з них одружувалися із вдовами,

дочками і сестрами загиблих вандалів, вважаючи себе законними власниками їхніх земельних ділянок. Тим часом Константинополь розглядав землі вандалів як власність імператора чи державної скарбниці, їх повертали Православній Церкві або нащадкам римських землевласників. Спроби відібрати в казну наділи вандалів викликали страшенне обурення в армії. Боротьба за землю тимчасово об'єднала простих солдатів, привілейованих воїнів із гвардії головнокомандувача, а також значну кількість воєначальників. Невдоволення рядових солдатів ускладнювалося тим, що уряд затримував їм платню, а командири їх всіляко гнобили. Однією з важливих причин повстання була також релігійна ворожнеча між аріанами та православними, яка посилювалася в армії та у всій країні. За словами Прокопія, у візантійських військах у Північній Африці було не менше тисячі солдатів, здебільшого варварів, які сповідували аріанство (в основному з народу герулів), яких «вандальські священники особливо підбурювали до повстання» [11, с. 275]. Релігійна політика Юстиніана створювала ґрунт для зближення повсталих воїнів з місцевими жителями-аріанами. Певну роль у повстанні відіграли також і вандали, вцілілі після розгрому їхньої армії Велізарієм. Навесні 536 р. у Карфагені виникла змова проти намісника Африки Соломона. Змовники хотіли вбити його, однак замах провалився і частина змовників утекла з Карфагена. Соломон вирішив піти на поступки. Але за чотири дні після розкриття змови солдати карфагенського гарнізону підняли відкрите повстання на іподромі, розраховуючи отримати підтримку карфагенської бідноти. Своїм вождем вони обрали відомого воєначальника Феодора Каппадокійця. Захопивши штурмом палац, повсталі стали вбивати всіх прихильників Соломона, громити будинки багатіїв і знаті.

Однак Феодор виражав інтереси привілейованої частини армії і тому лише тимчасово приєднався до руху, не бажаючи йти на повний розрив з урядом. Він таємно допоміг Соломону, його наближеному Мартину та історику Прокопію вночі втекти на кораблі з Карфагена. Мартин відправився в Нумідію, щоб зібрати там війська для боротьби з повсталими солдатами, а Соломон і Прокопій відбули за допомогою на Сицилію, де в цей час перебував Велізарій, посланий Юстиніаном для ведення війни проти остготів. Після втечі Соломона в таборі повсталих почався розкол. Владу в місті захопили помірні елементи на чолі з Феодором Каппадокійцем. Воїни, які пішли з Карфагена, обрали вождем одного з охоронців Мартини – Стоцу. Під прапорами Стоци зібралася ціла армія: 8 тисяч добре озброєних

візантійських солдатів, тисяча вандалських воїнів і велика кількість рабів. Партія поміркованих прагнула зберегти місто для імператора і зачинилася у Карфагені. Тоді Стоца почав його облогу. Він уже майже захопив місто, коли до Північної Африки із Сицилії прибув Велізарій. Скориставшись розбіжностями в таборі повсталих і спираючись на допомогу Феодора, він зумів відколоти від Стоци значну кількість воїнів. Незабаром після прибуття Велізарія в його розпорядженні було вже дві тисячі воїнів. Після цього Стоца відступив, але не склав зброї. Рішучий бій між військами Велізарія й армією Стоци відбувся в 536 р. біля міста Мембреса, на березі річки Баград. Перемогу здобув Велізарій, досвідченіший у боях полководець та його дисципліноване військо. Проте, з огляду на нечисленність війська, полководець не наважився переслідувати Стоцу і повернувся в Карфаген. Тут на нього чекала тривожна звістка про солдатське повстання у власній армії на Сицилії, що змусила його поспішно покинути Африку [11, с. 276–282].

Але повстання Стоци тривало. Його перемоги в Нумідії так стурбували Юстиніана, що він послав до Північної Африки свого племінника, патрикія Германа, наділивши його великими повноваженнями. Герман негайно зробив перепис всіх солдатів, що зберегли вірність імперії. Виявилось, що тільки третина війська залишилася в Карфагені та інших містах на боці імператора, а всі інші пішли до Стоци. Рішучими заходами Герману вдалося повернути частину солдатів у свою армію: їм було виплачено всю платню, навіть за той час, коли вони билися проти уряду, всім, що верталися під прапори імператора, було подаровано повну амністію і щедрі дарунки. У 537 р. поблизу містечка Скале Ветерес в Нумідії повстанська армія зустрілася з військами Германа. Перевага сил була на боці Германа, і він виграв бій. Чималу роль у цьому відіграла позиція деяких вождів маврів, які раптово перейшли на бік Германа. Стоца був змушений сховатися в Мавританії. Однак бродіння у візантійських військах в Африці не вщухало. Взимку 537/38 р. спалахнуло повстання карфагенського гарнізону під керівництвом Максиміна, насилу придушене Германом, але незабаром він був відкликаний Юстиніаном з Африки, а її остаточне замирення було знову доручене євнуху Соломону [11, с. 283–290]. Для відновлення ладу Соломон став проводити сувору чистку армії. Він виселив із провінції всіх вандалів, побудував по всій країні численні укріплення, вимагав суворого дотримання римських законів. До 539 р. йому вдалося

розбити непокірні племена маврів у горах Авроса, захопити області Заба у Першій Мавританії і тимчасово встановити в Африці мир. Але цей мир тривав лише чотири роки. У 543 р. військові дії проти маврів поновилися. У 544 р. в битві біля містечка Циллій, поблизу Тебести, візантійські війська були вщент розбиті маврами Тріполі і Бізацени, а сам Соломон, намісник Африки, убитий. Навесні наступного 545 р. почалося друге повстання Стоци. Прибувши з Мавританії, він знову підняв повстання в Бізацені проти наступника Соломона Сергія. Стоцу підтримали маври й місцеве населення, виправдовуючи свою поведінку тими жорстокостями, яких вони зазнали від обох правителів. Антала, вождь маврів, написав Юстиніану лист, у якому так описував ситуацію: «Ніколи я не стану заперечувати, що я є слугою твоєї царственості, та й маври під час миру, відчувши з боку Соломона безбожне ставлення, підняли зброю, можна сказати, будучи змушеними до цього, проти своєї волі, і підняли її не проти тебе, але захищаючись від ворога, і особливо це стосується мене. Він не тільки вирішив відібрати в мене видачу хліба, яку задовго до цього призначив мені Велізарій, і ти сам призначив її мені, але він стратив мого брата, не маючи жодного звинувачення, яке б міг на нього звести» [11, с. 298]. Повстанці розбили армію намісника Бізацени Імерія, захопивши в полон його самого. Воїни Імерія приєдналися до військ повсталих, які оволоділи великим приморським містом Гадрумет. Повстанці стали фактичними господарями всієї Бізацени. Стоца знову досягнув великої влади, і безліч візантійських воїнів знову поспішили під його прапори. У цей критичний момент Юстиніан припустився помилки, пославши до Північної Африки сенатора Ареовінда. Недосвідчений у військових справах, він був мало схожий на полководця, здатного врятувати провінцію. Імператор посилив свій промах, розділивши владу в провінції між Сергієм й Ареовіндом: першому доручалося вести боротьбу з повстанцями в Нумідії, другому – в Бізацені. Між двома правителями незабаром спалахнула смертельна ворожнеча, яка породила нескінченні чвари, що було на руку повстанцям. Сергій не хотів допомагати Ареовінду і узгоджувати дії обох армій.

У 545 р. війська Стоци вщент розбили загін візантійців біля містечка Тацеа, розташованого поблизу міста Сікка Венерія, в області Зевгітана. Однак сам Стоца загинув у битві. Його місце на чолі повстанців заступив якийсь Іоан, який зумів знову згуртувати всіх незадоволених візантійським пануванням. Переко-

навшись, що чвари між правителями провінції тільки сприяли посиленню повстанців, Юстиніан відкликав, нарешті, Сергія і передав повноту влади в Африці Ареовінду. Проте його одноосібне правління не принесло бажаного уряду умиротворення провінції. Вже за два місяці після від'їзду Сергія вона знову була охоплена громадянською війною [11, с. 300–303].

Скрутним становищем Ареовінда скористався один з воєначальників візантійської армії – авантюрист і честолюбець Гонтаріс, який вирішив надіти собі на голову корону правителя, незалежного від імперії африканського королівства. Бажаючи використати війська маврів у боротьбі проти Ареовінда, Гонтаріс розпочав таємні переговори з одним з їхніх вождів. Він обіцяв віддати варвару Бізакену, половину статків Ареовінда і в ролі допоміжних військ послати йому згодом 1500 воїнів. Собі ж Гонтаріс поки що мав намір залишити Карфаген, решту областей Африки і королівський титул. Угода відбулася, але обидві сторони не дуже прагнули її виконувати. Тим часом Ареовінду вдалося переманити на свій бік іншого вождя маврів, а відтак посіяти розбрат між своїми супротивниками. Тоді Гонтаріс, спираючись на частину солдатів карфагенського гарнізону, яким він обіцяв сплатити платню, затриману державною скарбницею, розпочав відкритий збройний переворот у Карфагені. На мурах і біля воріт Карфагена відбулася кривава сутичка, переможцем з якої вийшов узурпатор. Ареовінд зі страху втік зі своєю сім'єю і сховався в одній з карфагенських церков. Захопивши владу в столиці, Гонтаріс почав переговори з суперником. Брехливими обіцянками йому вдалося виманити Ареовінда з притулку, після чого він був підступно вбитий. Гонтаріс не забажав розлучитися зі скарбами вбитого і не виконав своїх зобов'язань, даних вождю маврів. Захопивши владу, він учинив жорстокий терор над своїми особистими ворогами. Честолюбним задумам Гонтаріса не судилося збутися. Маври відмовилися йому допомагати і перейшли на бік Візантії. Його правління в Карфагені тривало всього 36 днів. У березні 546 р. він став жертвою військової змови на користь візантійського уряду. Цю змову очолив знатний вірменин з роду Аршакидів Артабан, якого підтримали вищі офіцери візантійської армії. Артабан на бенкеті вбив Гонтаріса, а потім розправився з усіма його прихильниками, особливо з вандалами і бунтівними імперськими солдатами [11, с. 303–314]. Проте ще цілих два роки знадобилося імперії для повного замирення непокірної провінції. Лише в 548 р. Африка була остаточно повернена під

владу Юстиніана, так що він з повним правом міг пишатися завоюваннями і здобутими титулами [3, с. 322].

Війна з остготським королівством в Італії

В Італії зі смертю малолітнього онука Теодоріха Великого Аталаріха (534) припинилося регентство його матері, дочки короля Амаласунти. Вона посіла трон свого батька, всупереч звичаєвому германському праву, що викликало бунтівні настрої в Італії. Побоюючись повстання незадоволених остготів, королева-мати вступила в таємні перемовини з Юстиніаном, обіцяючи, взамін безпеки своєї і малолітнього короля, віддати королівство під опіку Візантії. Цим пояснюється та допомога, яку отримував Велізарій від італійців під час своєї кампанії в Африці [13, с. 432–433]. Племінник Теодоріха Теодат, після смерті Аталаріха, скинув і ув'язнив королеву в тюрмі, де вона померла, будучи задушеною з наказу короля. Візантія використала смерть Амаласунти для оголошення остготам війни.

На тлі православних імператорів Юстина і святого Юстиніана остготські королі, які щойно припинили переслідування православних, виглядали непривабливо. Римська аристократія тягнулася до імператора і вела з ним таємне листування, так само як Римський єпископ, який, будучи прийнятий за 12 км від Константинополя імператором Юстином з пишним почтом, гостро відчував ту різницю, яка виникла у нього після повернення до Риму, коли за наказом варварського короля його кинули вмирати у в'язницю. Влітку 535 р. дві невеликі, але чудово навчені й оснащені армії, ступили на територію остготської держави: Мунд захопив Далмацію, а Велізарій – Сицилію. Початок військових дій був досить сприятливим для Візантії. Мунд без складнощів зайняв найбільший порт Далмації Салону (нині – Спліт), а Велізарій, висадившись на Сицилії, просувався вглиб острова, майже не зустрічаючи опору. Столиця острова Сіракузи була здана римлянам в останній день консульства, яким незадовго до війни вшанував Велізарія імператор. 31 грудня 535 р. Велізарій урочисто в'їхав у місто [12, с. 92]. Інші міста також здалися візантійцям без бою, так що в найкоротший термін острів був підкорений візантійськими військами і став провінцією імперії.

Такі успіхи ромеїв пояснюються насамперед підтримкою великих римських землевласників і ортодоксальної Церкви. Населення острова (як і Південної Італії) було незадоволене правлінням остготів. Крім того, у Велізарія була перевага у вишколі

військ і в стратегії. Захоплення Сицилії позбавило остготське королівство його основної житниці, тоді як візантійці придбали прекрасну оперативну базу для нападу на Італію. Перші ж успіхи Велізарія в Сицилії вселили у слабкодухого короля панічний страх, і він почав переговори про мир з Юстиніаном. Уявляючи себе на місці Гелімира, готський король погодився поступитися Юстиніану Італією, пообіцявши сплачувати щорічно 300 фунтів золота та постачати до війська 3000 найкращих воїнів. Також він фактично відмовився від влади над своїми підданими, поступившись адміністративною владою в державі на користь імператора [12, с. 92–93]. До цього Теодата штовхало дедалі більше невдоволення в країні. Його невміле правління змусило відвернутися від нього остготську військову знать і римський сенат. Тоді, коли зляканий Теодат почав переговори про мир і, не розраховуючи на успіх, вже погоджувався відректися від престолу, в кінці того ж року Мунд загинув у сутичці, а Велізарій покwapом відплив до Африки для придушення солдатського заколоту. Незважаючи на це, восени 536 р. ромеї перейшли в наступ і в середині листопаду штурмом захопили Неаполь. Нерішучість і боягузтво Теодата стали причиною чергового перевороту: на його місце готи обрали колишнього солдата Вітігіса в листопаді 536 р. Дізнавшись про повстання, Теодат намагався втекти, але за наказом Вітігіса був убитий. Тим часом армія Велізарія, не зустрічаючи опору, підійшла до Риму, жителі якого, особливо стара аристократія, відкрито раділи звільненню з-під влади варварів [12, с. 112–114]. У ніч з 9 на 10 грудня 536 р. через одну браму Рим залишав готський гарнізон, а в інші – входили ромеї. Подолавши опір остготської армії, наприкінці 539 р. Велізарій взяв в облогу Равенну, а наступної весни столиця держави остготів впала. Василевс прийняв титул Готський. Вітігес здався військам консула Велізарія разом зі своєю дружиною Матасвентою та «царськими скарбами». Ставлення до короля, як і до інших готів, які потрапили в полон до Юстиніана, було непоганим. Вітігес, прибувши до Константинополя, був вшанований титулом патриція і «перебував у милості в імператора», проживши ще два роки. Його дружина Матасвента вийшла заміж за брата царя Германа, від якого у неї народився син; тож у ньому «поєдналися роди германських королів та римських володарів» [4, с. 249–251].

Проте розгромом армії Вітігіса і полоном цього остготського короля тривала і важка війна між остготами і візантійцями ще не була закінчена. У той час, як Велізарій святкував перемогу,

в Італії зріли сили для нового опору натиску імперії, і з 541 р. розпочався другий період візантійсько-остготської війни, коли ця війна перетворилася на «народну» через активну участь у боротьбі проти імперії рабів і колонів.

Активну участь у тій війні брали також остготське селянство і маси вільних варварів, що поселилися на землях Італії. Проте в цей час Юстиніан, який підозрював, що Велізарію притаманні певні політичні амбіції, відкликав його – почасти й через те, що вторгнення нового й енергійного царя Персії Хозрова I загрожувало великими проблемами на Сході. У 540 р. Хозров I вторгся на територію імперії і захопив Антіохію, одне з найбагатших і найважливіших міст Сирії; оскільки незадовго перед вторгненням остготи відправили посольство до Персії, можливо, що цей напад став результатом змови між готами і персами, які прагнули використовувати зайнятість імперських військ на Заході, тоді як готи намагалися використати ситуацію у вигідному напрямку для себе [16, с. 32].

Центром опору візантійським завойовникам стала Північна Італія, області, розташовані за річкою По і заселені вільними остготськими хліборобами-воїнами. Тут, у місті Тічино (Павія), незабаром після капітуляції Равенни зібралися на раду представники уцілілих знатних остготських родів і запропонували корону готських королів племіннику Вітігіса Урай, хоча сам Урая, так само як й інші готи, волів небезпеці війни мир з імперією, відмовившись прийняти корону і запропонувавши обрати королем племінника вестготського короля Тевдіса Ільдїбада, людину мужню й енергійну. Остготська знать прийняла цю пропозицію Урай в надії, що король вестготів Тевдіс надасть військову допомогу своєму родичу. Ільдїбад був проголошений королем і очолив боротьбу проти імперії [12, с. 263–265]. Коли готи знову почали боротьбу проти Візантії, вони мали у своєму розпорядженні зовсім незначні сили, їхня армія налічувала не більше, ніж 1000 воїнів. Однак бездіяльність візантійських військ через від'їзд Велізарія дозволила королю Ільдїбаду за досить короткий термін об'єднати і зібрати воєдино всі загони готів, розсіяні по Північній Італії [12, с. 263].

Зібравши війська, Ільдїбад завдав поразки біля Тарбесіону загону герулів під командуванням візантійського полководця Віталія. Ця перемога принесла Ільдїбаду велику славу, однак не змогла вберегти короля від підступів його ворогів серед самої остготської знаті [12, с. 264]. Після вбивства Ільдїбада королем був проголошений Ераріх, один з вождів племені ругів, який ко-

ристувався великим впливом серед своїх одноплеменників [12, с. 265]. Але й він одразу після вступу на престол почав переговори з імператором Юстиніаном, спорядивши посольство в Константинополь для укладення мирної угоди. Подібно до короля Теодата він запропонував імператору Юстиніану здачу всієї Італії за велику грошову винагороду і сан патриція [12, с. 267].

Звичайно, подібна політика Ераріха не могла не викликати обурення серед готів, і вони стали підшукувати нового кандидата на королівський престол. Тоді вперше на історичну арену виступив племінник короля Ільдїбада Тотїла, якому судилося зіграти головну роль у боротьбі остготів проти візантійського завоювання. Перші звістки про Тотїлу вказують, що він на початку своєї діяльності був не проти, подібно до інших знатних готів, укласти на вигідних для себе умовах мирну угоду з імператором. Командуючи остготським гарнізоном у Тревизо, Тотїла ще під час царювання Ераріха почав таємні переговори з візантійським полководцем Константиніаном про здачу цього міста. За це він вимагав для себе і своїх воїнів особистої недоторканості. Константин охоче прийняв ці умови, і був вже призначений день капітуляції, коли до Тотїли прибули послы від готів, запропонувавши йому корону за умови продовження боротьби з імперією [12, с. 266–267].

За словами Прокопія, готи «сильно сумували за владою Ільдїбада і всю свою надію на перемогу вони перенесли на Тотїлу, його родича, цілком сподіваючись, що і в нього ж ті самі цілі та бажання, як і в них» [12, с. 266]. У момент свого обрання на остготський престол Тотїла не досяг ще 30-річного віку, але він відрізнявся великим розумом, хоробрістю, енергією і, незважаючи на свою молодість, користувався значним впливом серед воїнів. Однак коміт Марцеллін у своїй «Хроніці» з гіркотою зауважує, що обрання Тотїли королем остготів сталося на лихо Італії [14, с. 12]. Взагалі для оцінки всіх описаних нами подій цікавою є думка історика готів Йордана. Описуючи війну між готами та Візантією, він вважає її мотиви цілком природними, оскільки готи, забувши настанови Теодоріха, перестали підтримувати мир зі Східною імперією і перестали шанувати імператора «другим після Бога» [4, с. 246].

Тотїлі вдалося зібрати розбиті дружини й організувати вмілий опір нечисленним і погано забезпеченим загонам Юстиніана. За п'ять наступних років візантійці втратили в Італії майже всі свої завоювання. Опальний Велізарій у 545 р. знову прибув на Апеніни, але вже без грошей і військ, практично на певну

смерть. Залишки його армії не змогли пробитися на допомогу обложеному Риму, і 17 грудня 546 р. Тотіла зайняв і розграбував Вічне Місто. До 550 р. він знову оволодів Сицилією, а під контролем Константинополя залишилися лише чотири міста – Равенна, Анкона, Кротон і Отранто. Тоді Юстиніан спорядив до Італії небачену за чисельністю армію (більше тридцяти тисяч осіб), на чолі якої стояв імператорський євнух вірменин Нерсес, «людина гострого розуму і заповзятіший, ніж це властиво євнухам» [12, с. 69]. У 552 р. Нерсес висадився на півострові, і в червні цього ж року в битві при Тагінах військо Тотіли було розгромлене, а сам він загинув від руки свого ж придворного. Закривавлений одяг короля Нерсес відіслав до столиці. Залишки готів разом з наступником Тотіли Тейєю відійшли до Везувія, де у другій битві були фактично знищені. У 554 р. Нерсес здобув перемогу над сімдесятитисячною ордою франків й алеманів, які вирішили скористатися моментом і вторглися в Північну Італію.

Після остаточного підкорення Італії Юстиніан видав знамениту Прагматичну санкцію 554 р., якою скасував усі нововведення готських королів, що виступали проти Візантії. Особливим нападом було піддано Тотілу, який у санкції називається не інакше як «нечестивий» та «мерзенний» тиран [15, с. 13]. Причиною такого різко негативного тону в документі є те, що правління Тотіли ознаменувалося низкою соціальних зрушень, які не можна назвати однозначно реформами, тому що вони проводилися вибірково, однак все ж зачепили основи тогочасного суспільного устрою імперії. Пройшовши зі зброєю в руках всю Італію з Півночі на Південь, Тотіла та його прихильники всюди вельми рішуче проводили експропріацію найбільших римських землеволодінь, у тому числі й церковних, для поповнення своєї армії припасами і добровольцями зі стану рабів та колонів, яким обіцялася воля і земельні наділи після успішного закінчення військових дій. Про це з усією визначеністю говорять статті Прагматичної санкції 554 року. Згідно з відомостями, що містяться в цій законодавчій пам'ятці, в Італії у період правління «тирана» Тотіли в багатьох великих римських землевласників остготським урядом були конфісковані землі, отара худоби та інше майно. Ці конфісковані землі передавалися у вигляді нагороди прихильникам Тотіли. Прагматична санкція імператора Юстиніана категорично анулювала всі пожалування «нечестивого» Тотіли. Натомість, на противагу цим «незаконним» діям санкція визнавала дійсними і цілком законними соціально-економічні заходи проримськи налаштованих остготських пра-

витель: Амаласунти, її сина Аталарія і навіть короля Теодата [15, с. 15]. Цей закон стосувався насамперед земельних пожертв. Тотіла, відбираючи землі у знатних римських емігрантів та інших прихильників імперії, передавав їх не тільки своїм наближеним з остготської знаті (це він робив, звичайно, насамперед), але й пересічним остготським воїнам, які билися в його армії, та італійським селянам. Саме завдяки цьому, у першу чергу, він забезпечив собі підтримку значних мас населення півострова.

Також ще однією умовою видання Прагматичної санкції було те, що під час правління Тотіли значно ускладнилися взаємини нового остготського аріанського уряду з Православною Церквою. І тут підставою для загострення цих відносин стала боротьба за перерозподіл земельних володінь Церкви, яка розгорнулася в цей час в Італії. У санкції повідомляється про те, що Церква, в особі папи Вігілія, звернулася до візантійського уряду з проханням вжити заходів із влаштування завойованої Італії і викорінення наслідків правління «тирана» Тотіли. Дуже характерно, що Церква просила насамперед відновити всі земельні дарування остготських королів від Теодоріха до Теодата і візантійських імператорів, зроблені на користь римлян, і повернути всі землі, захоплені в правління Тотіли у колишніх власників [15, с. 19].

Також у Прагматичній санкції є й інша важлива вказівка на боротьбу, що розгорнулася під час правління Тотіли навколо земельних володінь Церкви. У документі повідомляється про те, що деякі черниці залишали монастирі та одружувалися, тоді як світські особи, що одружувалися з ними, захоплювали їхнє майно та землі, записані за монастирем або церквою. Природно, що санкція повелівала повертати захоплене таким шляхом майно церквам і монастирям.

Тому, згідно з даними Прагматичної санкції, візантійський уряд найсуворіше повелівав не тільки скасувати всі новації Тотіли у сфері збирання податків, а й відновити повністю податки Римської імперії і всі податкові привілеї найбільших римських земельних власників, даровані їм імперським урядом перед приходом до влади Тотіли [15, с. 20].

Візантинознавство радянського періоду часто веде мову про соціальну складову «реформ Тотіли», зокрема про звільнення рабів і колонів, наводячи свідчення Прокопія, який прямо говорить про те, що у військах Тотіли, поряд з остготами й італійськими вільними хліборобами, билися звільнені раби і колони. Так, наприклад, згідно з розповіддю того самого Прокопія, під час переговорів Тотіли з дияконом Пелагієм про здачу Риму

готам однією з найважливіших умов, висунутих Тотілою, було те, щоб римляни не просили про повернення рабів-утікачів, які служили в армії Тотіли, їхнім колишнім власникам. У промові, нібито виголошеній під час цих переговорів, Тотіла, звертаючись до Пелагія, говорив: «Я попереджаю, щоб ти не клопотався ні про кого з сицилійців, не говорив про римські укріплення або про рабів, які перейшли на наш бік. Готи не можуть помилювати будь-кого з сицилійців і залишити ці мури або дозволити, щоб раби, які воювали в наших лавах, стали знову рабами своїх колишніх господарів» [12, с. 113].

Це нібито свідчить про активну участь рабів у боротьбі проти Візантії в Італії у складі армії Тотіли, підтверджуючи наявність союзу між повсталими рабами, колонами і «варварами». Але дослідник сам заперечує попередні думки щодо соціальних реформ готського короля, говорячи, що Тотіла та його прихильники не прагнули повністю скасувати рабство в Італії і навіть не думали про знищення самого інституту рабовласництва. Звільнення рабів було для уряду Тотіли насамперед важливою політичною акцією, спрямованою на залучення залежного населення як союзника в боротьбі з імперією. На волю насамперед відпускалися раби, які належали відкритим ворогам Тотіли. Що ж до рабів і колонів, які належали остготській знаті, то немає жодної інформації про те, що остготський уряд масово відпускав їх.

Завоювання Італії військами Юстиніана, яке завершилося виданням Прагматичної санкції, привело не тільки до об'єднання колишніх земель Римської імперії, але й до поширення єдиного законодавства на всю територію, підвладну Константинополю.

Завоювання частини Іспанії

Приблизно в той самий час патрицій Ліберій, втрутившись у чвари місцевих правителів, зміг окупувати південносхідну частину Іберійського півострова (554), відвоювавши у вестготів південний схід Іспанії, з містами Кордуба, Картага-Нова і Малага. У здійсненні планів відродження Римської імперії завоювання Іспанії мало неабияке значення насамперед з військово-стратегічної точки зору. Для імперії важливим завданням було забезпечити свої новопридбані володіння в Північній Африці від можливого нападу з боку вестготів. Захоплення Іспанії знову перетворило б Середземне море на «римське озеро», зробивши візантійський флот безроздільним його господарем. Внутрішнє становище у Вестготському королівстві так само, як і свого часу в Африці і в Італії, сприяло завойовницьким планам Юстиніана.

Частина вестготської знаті зблизилася з місцевою аристократією, інша стояла за проведення твердої антиримської політики. Місцеве населення Іспанії стогнало під тягарем вестготських королів і знаті, які постійно боролися за престол, далеко не забуваючи при цьому утискувати своїх підданих на релігійному ґрунті. Релігійні суперечності особливо загострилися під час правління короля Агіла (549–554), який під тиском аріанського духовенства та військової знаті почав переслідування православних. Проти Агіла повсталала місцева римо-іспанська знать і духовенство. Повстання очолив хоробрий воєначальник Атанагільд, представник тієї частини вестготської знаті, яка йшла на союз з місцевою аристократією. Повсталі звернулися до візантійського уряду з проханням про допомогу. У 554 р., коли завоювання Італії вже добігало кінця, Юстиніан послав війська для підкорення толедського королівства вестготів. Злякавшись успіхів Ліберія, вестготська знать швидко припинила внутрішні чвари. Агіл був убитий у 554 р. Новим королем вестготської держави був проголошений Атанагільд (554–567), але йому так і не вдалося витіснити візантійців із захоплених ними земель, хоча й просування імператорських військ на північ було зупинене. Між Юстиніаном й Атанагільдом було укладено мирну угоду, яка визначала кордони візантійських володінь в Іспанії.

Утім, незважаючи на успіхи зброї й політики, панування візантійців на завойованих європейських територіях виявилось короткочасним і неміцним завдяки пандемії чуми 541 р. [8, с. 136]. На початку VII ст. ромеї були витіснені з Піренейського півострова. Жодних спроб агресивної політики стосовно могутньої держави франків в Галлії Юстиніан не робив. Розуміючи, що йому не впоратися з франками, імператор волів мати їх краще за ненадійних союзників, ніж небезпечних ворогів. Тому він легко погодився з переходом Провансу в руки франків. Не останню роль у миролюбній політиці Юстиніана щодо франків зіграло також і те, що, на відміну від інших германських племен, франки сповідували православну віру. Така релігійна єдність з імперією дозволяла зберігати хоча б видимість добрих відносин між обома державами. Зрештою, у середині 50-х років VI ст. кровопролитні війни на Заході підійшли до свого завершення [6, с. 241–242].

Отже, Прокопій цілком мав слушність, говорячи, що подібно до «Фемістокла, сина Неокла, який хвалився, мовляв, завдяки його проникливості місто, яке було доти маленьким, він зробив великим і могутнім, імператор з великим умінням зумів промислити собі цілі нові держави. Справді, цілий ряд

областей, які вже були чужими для римської держави, він підпорядкував своїй владі й вибудував незліченну кількість міст, яких не було раніше» [12, с. 203].

Мрія Юстиніана про возз'єднання Римської імперії збулася. Ми можемо сказати, що для досягнення своїх цілей Юстиніан дійсно виявив дивовижну, неймовірну наполегливість та енергію, стерши з лиця землі два найобдарованіших германських народи: остготів в Італії і вандалів у Африці. Майже безприкладний випадок в історії, коли від винищених народів не збереглося на їхніх землях навіть їхніх імен. Останнє, звичайно, не може не бути негативним в оцінці військових кампаній Візантії у VI ст.

1. Величко А. М. История Византийских императоров: В 4 т. – Т. 2. – М., 2010.
2. Victor Tunonensis. Chronicon // Migne PL. – Vol. 68.
3. Дюпюи Р. Э. и Дюпюи Т. Н. Все войны мировой истории по Харперской энциклопедии военной истории. – СПб., 2003.
4. Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / Пер. Е. Ч. Скржинской. – М., 1960.
5. *Ioannes Lydus*. On powers, or, The magistracies of the Roman state / Ioannes Lydus; introduction, critical text, translation, commentary, and indices by Anastasius C. Bandy. Series: Memoirs of the American Philosophical Society. – Philadelphia: American Philosophical Society, 1983.
6. История Византии: В 3 т. / Отв. ред. акад. С. Д. Сказкин. – Т. 1. – М., 1967.
7. Corpus Juris Civilis. – Vol. II. Codex Justinianus / Ed by Paul Kruger. – Berlin. Weidmans, 1929.
8. Corpus Juris Civilis. – Vol. III. Novelle / Ed by R. Schoel and W. Kroll. – Berlin. Weidmans, 1928.
9. Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. – М., 2010.
10. О стратегии. Византийский военный трактат VI века / Подготовил В. В. Кучма. – СПб., 2007.
11. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Перевод, статья, комментарий А. А. Чекаловой. – М., 1993.
12. Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках. – М., 1996.
13. Успенский Ф. И. История Византийской империи: В 3-х т. – Т. 1. – М.-Л., 1913–1948.
14. Удальцова З. В. Социально-экономические преобразования в Италии в период правления Тотилы // ВВ. Т. 13. – М., 1958.
15. Удальцова З. В. Политика византийского правительства в Северной Африке при Юстиниане // ВВ. Т. 6. – М., 1953.
16. Хэлдон Джон. История византийских войн. – М., 2007.